
Miloslav Petrušek ve světle své publikační činnosti v samizdatovém *Sociologickém obzoru**

ZDENĚK R. NEŠPOR**

Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., Praha

Miloslav Petrušek and the Samizdat *Sociologický obzor*: (New) Insight into a Sociological Thinker

Abstract: The late Miloslav Petrušek (1936–2012) was undoubtedly one of the most important figures in the history of Czech sociology. He was one of a few sociologists who revived the discipline in the 1960s and was a talented organiser and a co-founder of the Faculty of Social Sciences at Charles University in the 1990s. He was also a gifted teacher. However, owing to his busy organisational role, extensive teaching activities, and the publishing ban and restrictions he was subject to during the communist era, it is difficult to define the ‘real Petrušek’ in terms of his sociological thinking. The author argues that insight into his thought can, paradoxically, be found in the work he did during the most restricted period of his life, i.e. in the late 1980s, when Petrušek and his colleague Josef Alan published *Sociologický obzor* (Sociological Horizon), probably the only samizdat sociological journal in the world (1987–1989). In this journal Petrušek was not bound by external restrictions or his various other activities and he proved to be a particularly original analyst and thinker. He defined an ‘alternative sociology’, which was based primarily on the sociological analysis of literature and the performing arts as well as on his own profound knowledge of classical and contemporary sociology, which allowed him to shed light on a range of pressing contemporary social issues such as gender relations, the social perception of time and progress, the dissemination and dissolution of higher education, social stratification, and the approaching post-communist era. Petrušek contributed 83 different and, in the main, highly valued texts to *Sociologický obzor* that often drew attention to the crucial social issues of late modernisation (not only in reference to communist societies) and criticised the academic impotence of the ‘official’ Marxist-Leninist sociology of the time.

Keywords: Miloslav Petrušek, Czech sociology, Marxist sociology, history of sociology, communist regime

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2014, Vol. 50, No. 2: 189–209

DOI: <http://dx.doi.org/10.13060/00380288.2014.50.2.76>

* Článek je výstupem z projektu GA ČR „Dějiny a současnost české sociologie“ (č. P404/10/0032), vznikl rovněž s podporou na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace (RVO č. 68378025); autor za tuto podporu děkuje.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: doc. PhDr. Zdeněk R. Nešpor, Ph.D., Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., oddělení Ekonomická sociologie, Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail: zdenek.nespor@soc.cas.cz.

O významu nedávno zesnulého Miloslava Petruska (1936–2012) pro dějiny české sociologie (nejen) druhé poloviny 20. století nemůže být pochyb a jednoznačně jej podtrhla také plejáda nekrologů publikovaných *Sociologickým časopisem* po jeho náhlém a neočekávaném skonu [Illner, Večerník, Nešpor 2012]. Mnohostranný přínos zesnulého komplexně vystihl rovněž Michael Voříšek v rámci *Slovníku českých sociologů*, který zdůraznil jeho učitelskou, organizační, myslitelskou i veřejnou úlohu [Voříšek 2013]. Přesto je poměrně nesnadné charakterizovat Petruska jako svébytného sociologického badatele – sám ostatně zdůrazňoval, že jeho přínos spočívá především v reprodukci a interpretaci „větších“ myslitelů, jimž vzdával hold ve svých přednáškách a celé řadě knih. Učitelské poslání je však jen jednou z příčin obtížného hledání „originálního Petruska“. Nepominutelnými dalšími příčinami jsou (různé) vnější důvody, které mu podstatnou část jeho kariéry zabráňovaly v publikaci jeho myšlenek, a snad i jejich posuny a změny, k nimž se během svého života dopracoval.

Petruskův prvotní zájem vedl k sociometrii, kterou začal studovat již během svého působení na pedagogickém institutu ve Zlíně (tehdejší Gottwaldově) [Petrusek 1964] a již věnoval učebnici mnohonásobně převyšující její první české přiblížení z pera Dragoslava Slejšky [Petrusek 1969a; srov. Slejška 1965]. Ačkoli pak některé sociometrické přístupy využil při přípravě a interpretaci Machoninova výzkumu sociální stratifikace československé společnosti, mnoho jich nebylo: výzkum byl orientován jiným směrem a Petrusek se navíc musel ujmout analýzy a interpretace té části, v níž byla ochota respondentů odpovídat nejmenší [Petrusek 1969b]. Později, když přešel na pražskou filosofickou fakultu, mohl sociometrii nanejvýš přednášet v rámci svých kurzů, stejně jako další moderní přístupy a směry sociologického bádání. Nemohl-li přitom organizovat výzkumné práce, (prakticky) nemohl publikovat ani žádné jiné badatelské poznatky. Na fakultě byl ponechán, protože se podporou „obrodného procesu“ nezkompromitoval tolik jako jiní a protože neexistovala adekvátní náhrada za jeho znalosti – dočasně a z „milosti“. Jeho další knížka na sebe proto nechala čekat deset let a nemohlo jít než o úvodní skripta [Petrusek 1979], z nichž byl navíc publikován jen jejich první díl – druhý vyšel po další bezmála dekadě v pololegálním nákladu Vítkovických železáren [Petrusek 1986a],¹ podobně jako několik dalších prací obdobného ražení.

Na další oficiálně vydané knihy musel Petrusek počkat až do pádu komunistického režimu.² Tehdy se však současně stal budovatelem Fakulty sociálních věd UK, jejím děkanem a později prorektorem celé univerzity, což značně omezilo jeho badatelské a publikační možnosti. Jako učitel zároveň cítil povinnost

¹ Charakteristika vítkovického Úvodu jako „druhého dílu“ Úvodu pražského je pouze přenesená, pochází nicméně od samotného autora [Petrusek 1988]. Ačkoli se výkladový styl obou knih v závislosti na čtenářské obci podstatně liší a vítkovický Úvod opakuje i témata pražského, v dalších částech je skutečně rozvíjí a doplňuje – na jiné úrovni a odlišným stylem, ale přeci jen jako návazný, „druhý díl“.

² Naopak zcela zásadní bylo samizdatové vydání (pozdější) *Alternativní sociologie* [Petrusek 1986b], o kterém bude řeč níže.

pozdvihnout úroveň výuky a obecných znalostí sociologie, proto podstatná část jeho publikačních aktivit směřovala ke slovníkovým [Petrusek 2006, 2011a]³ a výkladovým dílům [Petrusek 1993a; Petrusek a kol. 2011; Petrusek, Narbut 2003], případně ke studiím, článkům a esejům podobné povahy – stejně jako k neuvěřitelnému množství knižních recenzí, doslovů a dalších publikací tohoto typu. I když se v nich prostřednictvím dílčích postřehů i celkového rozvržení projevil jako originální myslitel, nedostal se vlastně nikdy k tomu, aby vytvořil nějaký vlastní „sociologický systém“, koncepci či obecnou teorii.⁴ Petruskovým největším originálním dílem proto zůstala původně samizdatová *Alternativní sociologie*, v níž odmítl oficiální i služební postavení sociologie (tzv. O-sociologii a S-sociologii), ať přitom sloužila jakémukoli režimu, a zdůraznil její kritickou a humanistickou funkci, stejně jako nezbytný multiparadigmatický charakter [Petrusek 1992a, původně Petrusek 1986b]. Alternativní sociologii přitom definoval třinácti znaky: humanistickým cílem poznání směřujícím k veřejnosti, názorovou otevřeností a tolerancí, toliko etickým omezením ve vztahu ke svobodě vyjadřování, vědeckou a etickou garancí validity, univerzálně etickým vztahem k hodnotám a kritickým vztahem k ideologické funkci sociologie, určující roli konkrétního badatelského subjektu, kooperujícího s ostatními badateli a přitom naprosto autonomního (s etickou korekcí), „noeticky kritickým“ vztahem k racionalitě, „kriticky kladným“ vztahem k racionalitě a eticky tolerantním vztahem k jiným paradigmatům [Petrusek 1992a: 54–55].

Neměl-li Petrusek možnost rozsáhleji publikovat vlastní myšlenky a vlastní představu o sociologii a jejích možnostech v šedesátých letech, v období tzv. normalizace, ale ani po listopadovém převratu, neznamená to, že mu tato možnost byla zcela upřena. Zdánlivě paradoxně se mu otevřela právě v době, kdy (alespoň zpočátku) oficiálně nesměl publikovat vůbec nic – prostřednictvím vydávání *Sociologického obzoru*. Vznik patrně jediného samizdatového sociologického časopisu, který kdy spatřil světlo světa,⁵ přímo souvisel s koncepcí alternativní sociologie a jeho psaní bylo společným dílem Miloslava Petruska a Josefa Alana: šlo o „nápad ukládat do textů to, o čem jsme přemýšleli, co jsme četli nebo viděli nebo komentovali. Mělo jít hlavně o jakousi naši privátní duchovní a duševní hygienu.“ [Alan 2011: 5]⁶ Právě v tomto časopise, pro který napsal celkem 83 textů (pod 24 různý-

³ Petrusek měl rovněž významný autorský a editorský podíl na *Velkém sociologickém slovníku* [Linhard, Vodáková, Klener 1996], stejně jako již dříve na *Malém sociologickém slovníku* [Strmiska, Petrusek, Fischer 1970].

⁴ Nedošlo k tomu ani v poslední „autorské“ knize, v níž společně s Janem Balonem kriticky rozebral směřování soudobé společnosti [Petrusek, Balon 2011], protože i zde autoři vlastně převážně komentují, upravují a doplňují různé existující sociologické teorie.

⁵ Kompletní edice je dostupná v Nešpor, Kopecká [2011].

⁶ Petrusek komentoval vznik časopisu mnohem stručněji, v zásadě však obdobně [Petrusek 2012: 172]. Pro přesnost nutno dodat, že ačkoli Alan s Petruskem zůstali dominantními autory časopisu, později ke spolupráci přizvali i další – do listopadového převratu v *Sociologickém obzoru* nicméně stačilo vyjít jen po jednom textu Ivana Gabala, Iva Možného a Josefa Vavrouška.

mi pseudonymy),⁷ se podle našeho názoru nejplněji projevilo Petruskovo pojetí (alternativní) sociologie, její náplň a metody, kterými chtěl sociologické poznání získávat.

Proti této tezi může být namítnuto, že *Sociologický obzor* byl už svým samizdatovým charakterem a dobovým zakotvením autorů mimo hlavní výzkumná pracoviště odsouzen k tomu, že nemohl publikovat výsledky vlastních kvantitativních šetření ani náročnější analýzy kvantitativních dat. Autoři pracovali „bez grantů a honorářů“ [Petrusek 2012: 172]. To je jistě pravda, avšak objevily se v něm i sekundární analýzy kvantitativních dat a vzhledem k tomu, že Petrusek netíhl k takovýmto analýzám ani nikdy později, není tato námitka příliš závažná. Podstatnější je, že časopis vycházel velice krátce (v letech 1987–89), odráží tedy jenom výsek Petruskova sociologického směřování. Nicméně vzhledem k tomu, že autoři později přistoupili ke knižní publikaci některých statí [Alan, Petrusek 1996] a na své texty byli dlouhodobě hrdí [srov. Petrusek 2012: 172], můžeme předpokládat, že ideové zakotvení *Sociologického obzoru* mělo přeci jen delší trvání než samotné vydávání samizdatového časopisu. Nelišil se od něj valně ani pozdější *S-obzor*, který Alan s Petruskem vydávali v letech 1992–95. Přestože tedy přiblížením Petruskových textů ze *Sociologického obzoru* nevystihneme „celého Petruska“, je jejich rozbor podstatným příspěvkem k poznání myšlenkového světa této osobnosti.

Metodologická poznámka

Článek důsledně vychází z pozic historického výzkumu vývoje české sociologie, který umožnilo zpracování řady přípravných a přehledových děl v rámci projektu Dějiny a současnost české sociologie [srov. Nešpor 2013]. Teprve zpracování a publikace těchto materiálů totiž dávají prostor monograficky orientovanému výzkumu, deskriptivní, analytické a interpretační práci historiografické povahy, již můžeme chápat buď jako cíl o sobě, nebo jako materiálovou přípravu pro obecnější, teoreticky a/nebo „nomoteticky“ orientované studie. V případě tohoto článku se rozhodně přidržujeme první možnosti, svojí povahou je tedy idiografický. Důvody jsou tři, vzájemně spolu související. Jednak přesvědčení o nezbytnosti zřetelné, metodologicky zdůvodněné distance mezi historickým výzkumem, třebaže věnovaným dějinám jedné ze sociálních věd, a vlastními sociálněvědními přístupy, které by z tohoto výzkumu měly vycházet teprve jako (případný) následující krok. Za druhé, obavy z nedostatečnosti výlučně „nomo-

⁷ *Sociologický obzor* celkem publikoval 155 textů, jejich autorské přiřazení vychází z *Edice českých sociologických časopisů* [Nešpor, Kopecká 2011], kde se na něm podíleli J. Alan a M. Petrusek. V 83 Petruskových textech jsou přitom zahrnuty i tři texty napsané společně s Josefem Alanem, včetně nepodepsaného úvodníku k prvnímu číslu. V článku jsou přirozeně použity všechny Petruskovy texty: myšlenkově nové a závažnější, což obvykle znamená i rozsáhlejší a v rámci časopisu umístěné na privilegovaných pozicích, jsou přitom citovány všechny, ostatní obvykle jen prostřednictvím typických příkladů – na obojí je explicitně upozorňováno.

tetického“ výzkumu a snad i určité bagatelizace jeho předmětu v takovémto kontextu. Petruskovo dílo a jeho životní osudy jistě mohou být využity jako materiál pro prosopografickou analýzu českých (středoevropských) sociologů jeho generace⁸ nebo k teoretickým úvahám o životních a profesních drahách intelektuála⁹ a podobně. Autor tohoto článku k tomu nechce přistoupit – za třetí – i z toho důvodu, že jej k zesnulému váže osobní vztah, který sice (doufejme) nevylučuje objektivní historické hodnocení, brání však čistě utilitaristickému přístupu k této osobnosti a jejímu dílu. Tím nemá být řečeno, že by nebylo vhodné takovéto výzkumy podniknout a o jejich výsledcích diskutovat – pokud k tomu tento text zavádá příčinu, bude to potěšitelné.

Vlastní analýza má povahu kvantifikované deskripce, přičemž typologické členění v jednotlivých případech vychází buď ze zařazení daných textů v rámci časopisu (provedeného jeho vydavateli), nebo z jejich obsahové analýzy (provedené autorem tohoto článku). Na to, o jaký případ jde, je vždy upozorněno. Vzhledem k povaze článku (a nevelkému počtu analyzovaných textů) byla ovšem obsahová analýza provedena jen v rudimentární podobě. Spočívala v podrobném přečtení všech textů, které byly následně přiřazovány ke kategoriím „společnost“ nebo „sociologie“ (resp. „jiné“, pokud se většina textu netýkala ani jedné z uvedených kategorií). Definice kategorií vycházela z Janákových tematických typů [Janák 2011: 1015],¹⁰ přičemž ve druhém případě došlo ke sloučení kategorií 2–4 (sociologická tradice, teorie a epistemologie, metodologie empirického

⁸ Náznaky tohoto přístupu jsou patrné v díle Michaela Voříška [2012], který je dále rozvinul v dosud nepublikované studii „Československá sociologie šedesátých let 20. století jako generační fenomén.“ Prosopografické přístupy vzhledem k současné české sociologické obci uplatnil Nešpor [2012], třebaže se explicitně vzdal snahy o zpracování nějaké kolektivní biografie.

⁹ V tomto kontextu by mohlo být zajímavé konfrontovat životní dráhy neanonymních akademických pracovníků s obecnými životními drahami v rámci české společnosti druhé poloviny dvacátého století, obzvlášť když tato tematika byla jedním z výzkumných polí české sociologie daného období [z nejvýznamnějších děl srov. Alan 1989; Možný 1983; Nový 1989]. Autor za tuto poznámku děkuje jednomu z anonymních recenzentů článku.

¹⁰ Tematické typy Janák uplatnil při analýze textů časopisu *Sociologická revue* a jeví se jako vhodný nástroj pro obecnou analýzu zaměření časopisu (v Janákově případě) nebo souboru textů určité osobnosti (v případě tohoto článku): na základě tohoto členění budeme s to říci, věnoval-li Petrusek větší pozornost analýze společnosti, nebo sociologii jako oboru. Do kategorie „společnost“ (u Janáka: „sociální realita“) řadíme „každý článek vztahující se k nějakému empiricky vymezenému či vymezitelnému sociálnímu jevu“ [Janák 2011: 1015], do kategorie „sociologie“ texty, „které svým obsahem pojednávají o sociologických autorech, o nějaké sociologické škole nebo směru, případně diskusi nějakého problému v domácí nebo zahraniční odborné produkci“, dále pak „neempirická témata, konceptuální analýzy, ... obecnou sociologickou teorii, (e)pistemologické úvahy filosofického rázu ... (a) texty věnované sociologické metodě a metodologickým problémům empirického výzkumu“ [ibid.: 1015]. Pokud jde o techniku provedení, na rozdíl od Janáka volíme cestu důkladného přečtení celého textu všech analyzovaných textů, což umožňuje jejich celkově menší rozsah (Janák se musel spokojit s přečtením abstraktu a začátků a konců jednotlivých odstavců).

výzkumu). Ani při takto obecných kategoriích se ovšem nepodařilo texty zařadit bezezbytku (srov. níže pozn. č. 15). Konkrétní texty, především ty rozsáhlejší (umístěné v rubrice Stati nebo v tematickém oddíle každého čísla), jsou následně přiblíženy, pokud jde o jejich obsah, metodu a styl argumentace a/nebo ústřední vyznění. Toto přiblížení má ilustrativní povahu a je jistě autorsky subjektivní, pro účely tohoto článku je však postačující. Hlubší rozbor jednotlivých textů či tezí by měl smysl spíše v kontextu celého Petruskova díla, pak by se ovšem musel v každém jednotlivém případě omezit na velice úzké téma.

Cílem tohoto příspěvku je naopak – kromě představení (výseku) Petruskovy intelektuální činnosti a samozřejmě i (části) *Sociologického obzoru* jako takového – ukázat, byl-li Petrusěk „jen“ historikem a sociologem sociologie (a učitelem těchto disciplín), za kterého bývá často považován a za kterého se začasté považoval i sám, nebo také – a v jaké míře – originálním a inspirativním analytikem společnosti v jejích funkčních a/nebo vývojových dimenzích. Alespoň prostřednictvím příkladů rovněž ukážeme, jak (v rámci *Sociologického obzoru*) Petrusěk pracoval, jaká byla metodologie jeho rozborů sociologie či společnosti.

Žánrová struktura Petruskových textů¹¹

Sociologický obzor měl asi deset víceméně pravidelných rubrik. Některá čísla otvíral samostatný úvodník, každé číslo dále obsahovalo jeden až dva rozsáhlejší esejistické texty (Stati), případně ještě tematicky vymezený blok článků obdobného rozsahu (s různými názvy, např. Filosofie společnosti, K Masarykovu výročí, Potřebujeme program?) a několik bloků vesměs kratších textů. Jednalo se o blok recenzí a reflexí (většinou aktuálních) literárních, divadelních a filmových děl se vztahem ke společnosti (Literatura a společnost, K sociologii divadla a filmu apod.), několik bloků informací a recenzí o zahraničních i domácích sociálněvědních publikacích (Recenze, Časopisy), včetně těch, které autorům nebyly přímo dostupné (Tu knihu bych chtěl číst), nebo naopak starších děl (Kniha z antikvariátu), blok krátkých fejetonů na aktuální témata (Glosy, Fejeton, výjimečně také Religiosa) a přetisk dobového dokumentu kontrastujícího s nedemokratickým uspořádáním soudobé společnosti nebo s nedobrým stavem tehdejší české sociologie.¹² Přehlédneme-li drobné odchylky v názvech (ne však v zařazení ve struktuře časopisu), byla naprostá většina rubrik přítomná ve všech číslech časopisu, včetně tematicky zaměřených.

Rozložení Petruskových textů v rámci jednotlivých rubrik časopisu, které přirozeně provedli sami editoři, ve zřehledněné podobě (srov. pozn. k Tabul-

¹¹ Z prostorových důvodů jsou v následujícím textu jednotlivé texty citovány pouze svým názvem a odkazem na konkrétní číslo časopisu, aniž je jednotlivě uvádíme v seznamu použité literatury; jejich dohledání je snadné prostřednictvím *Edice českých sociologických časopisů* [Nešpor, Kopecká 2011].

¹² Místo dokumentu se v čísle 2, 1988, 2 objevila kritická reflexe článku v západním akademickém časopise, kterou přiřazujeme do příslušného bloku.

Tabulka 1. Rozložení textů M. Petruseka v rubrikách Sociologického obzoru

	1, 1987	2, 1988	3, 1989*
Úvodník	1	2	-
Stati	5	4	2
Tematické články	2	4	2
Literární a umělecké reflexe	4	3	1
Recenze a informace	13	12	6
Fejetony	12	8	2
Celkem	37	33	13

Poznámka: Tabulka neobsahuje rubriku Dokumenty, v případě reflexí a recenzí došlo ke sloučení rubrik: reflexí rozumím úvahu inspirovanou literárním (beletristickým), dramatickým či filmovým dílem, tedy texty v rubrikách Literatura a společnost, K sociologii divadla a filmu apod.; recenzí, resp. informací pak text popisující, analyzující a hodnotící publikací/akcí v rámci akademické komunity, tedy texty v rubrikách Recenze, Časopisy, Tu knihu bych chtěl číst a Kniha z antikvariátu.

* Zatímco první dva ročníky měly po čtyřech číslech, ve třetím vyšla jen dvě čísla.

ce 1) ukazuje Tabulka 1. Z té je zároveň patrné, že jeho angažmá se v jednotlivých letech vydávání časopisu příliš neměnilo – stejně jako komplementární psaní Josefa Alana.¹³ V Petruskově případě ubývalo fejetonů a glos, respektive část jejich podnětů byla zřejmě přesunuta do „Střípků z deníku sociologa“ v situaci, kdy vydavatelé nebyli s to přijít na rámcové téma aktuálního čísla (2, 1988, 4). Níže bude popsáno, jak jednotlivé typy textů vypadaly a jak naplňovaly standardní obsahová a metodologická kritéria uplatňovaná v případě akademických, respektive jiných časopisů.

Žánrové rozložení textů přitom odpovídalo skutečnosti, že *Sociologický obzor* nebyl a vědomě nechtěl být standardním akademickým časopisem. Kontrastoval přitom nejenom s oficiálním *Sociologickým časopisem*, v němž se sice na konci osmdesátých let již opětovně objevovaly kvalitní texty, stále nicméně převažovala ideologicko-dogmatická klíše oficiálního marxismu-leninismu (O-sociologie), ale také se zahraničními sociologickými časopisy, které se zdály být „příliš akademické“, odtržené od života a orientované nanejvýš na metodicky ukotvené, avšak obecné paradigma nepřekračující poznání společnosti (S-sociologie; podobně v případě oněch kvalitních textů ze *Sociologického časopisu*). *Sociologický obzor* chtěl být alternativou, kritickým a angažovaným zamýšlením nad uspořádáním či fungováním společnosti, které nemělo být ničím omezeno – snad vyjma etických hledisek, jak by to vyplývalo z výše uvedené definice alternativní sociologie. V dikci autorů a editorů časopisu: „Konečným smyslem je ... prozívat. Vždyť pravda není

¹³ Na tomto místě hovoříme pouze o počtu a struktuře Alanových textů; jejich hlubší analýza by přirozeně vyžadovala samostatný rozbor.

nikdy průzračná, ale spíše zakalená, a zázrak zřejmosti bývá spíše věcí názoru a přesvědčení než samé pravdy. Z toho plyne další příkaz, jímž se musí řídit naše nazírání světa – povinnost permanentní kontroly, dozoru a kritiky. Předpokladem je ovšem výměna vědění, názorů i poznatků. Diskuse, dialog, diskurs – to jsou vstupní předpoklady rozšiřování a – dá-li se to říci – prohlubování obzoru. I Obzoru sociologického.“ (úvodník v 1, 1987, 1) Blíží než k jakémukoli sociologickému časopisu měl proto k sociálněkritickým intelektuálním revuím českých šedesátých let, jako byly *Literární noviny*, *Světová literatura*, *Tvář* a další, ačkoli jeho autoři hlouběji čerpali ze svého přehledu sociologického (ale také filosofického a historického) poznání.

Akademickým textům nejbližší (i rozsahem) měly články publikované v rubrice Stati a jako tematické články, jednalo se však spíše o znalostí sociologických teorií poučené eseje o velkých problémech doby než o stati ve standardním slova smyslu. Do Petruskova hledáčku se postupně dostávala témata genderové rovnováhy a konzervatismu (1, 1987, 1), sociálního vnímání času a pokroku (1, 1987, 2), funkce vzdělání (1, 1987, 3), stratifikace socialistické společnosti (1, 1987, 4), stalinismu ve společnosti i vědě (2, 1988, 1), sociální exkluze (2, 1988, 2), bídného stavu soudobé české sociologie (2, 1988, 3), přestavby a hledání programu pro další vývoj společnosti (3, 1989, 1 a 2) a postkomunismu (3, 1989, 2). V některých případech přitom šlo o tematické okruhy, které se prolínaly celým daným číslem časopisu (2 případy: tematická čísla věnovaná stalinismu a české sociologii), nebo alespoň jeho většinou (případ konzervatismu a Masarykova výročí, kdy ovšem Petrussek nebyl autorem hlavního článku). V těchto článcích (i ve fejetonech a glósách) se výjimečně, zhruba v pěti případech, objevila kvantifikova(tel)ná data, třeba v podobě rozboru publikačních a citačních aktivit a složení redakčních rad, změn ve frekvenci osobních jmen či v případech domýšlení výsledků publikovaných šetření, argumentace na nich však s dvěma třemi výjimkami nestála ani v těchto případech. Nevycházela však ani z metod kvalitativních. S uvedenými výjimkami šlo o eseje, jejichž odrazovým můstkem byla sociologická teorie a/nebo to, co bychom mohli označit za historickou sociologii (k níž se ostatně Petrussek vyjádřil v recenzi K. Theweleita v 2, 1988, 2), které se následně použíly do angažované kritiky stávajícího řádu a fungování společnosti (nebo sociologie jako vědy). Petruskova orientace v (zahraniční) sociologické teorii byla ovšem obdivuhodná, mohl si proto dovolovat i takové implicitní intertextuální odkazy, jako text o „efektu sv. Jana Kapistráského“ (1, 1987, 1), který šlo číst v návaznosti na Mertonovu přednášku o „efektu sv. Matouše“ [česky Merton 1970].

Obdobné vyznění měly rovněž hojně zastoupené (obvykle kratší) reflexe literárních a dalších uměleckých děl (divadlo, film). Jak později autoři uvedli, „nešlo nám o soustavnou analytickou či kritickou činnost, ani o pravdu, ba dokonce ani o řešení obecnějších otázek sociologie literatury. Nesměřovali jsme cílevědomě k ustavení nějakého směru či metody... V literárním textu jsme našli vhodný *mundus fabulosus*, který nám předložil spisovatel a víceméně velkorysý nakladatel. Mohli jsme si pohodlně číst a nerušeně konfrontovat text se svým

vlastním čtením světa“, poučeným znalostí sociologie, a tím dospívat ke kritickému zamyšlení nad společností, protože „jako protokol o světě (lze literární dílo – pozn. aut.) považovat za plnohodnotný předmět sociologického zájmu, dokonce za předmět aktuálních politických či morálních úvah v širším kulturním, historickém i sociálním kontextu.“ [Alan, Petrusek 1996: 7, 9] V případě české sociologie nešlo o postup zcela nový. Alan s Petruskem dobře věděli, že jej už kdysi v určité podobě používal T. G. Masaryk [zejm. Masaryk 1884, 1934 aj.; k tomu srov. Petrusek 1994], se stoletým odstupem byl však stejně tak nečekaný, jako překvapivě objevený. Metodologičtí kritici by mohli právem namítnout, stejně jako už kdysi namítali Masarykovi, že nejde o vědu v plném slova smyslu, identifikaci závažných sociálních problémů to však každopádně přinášelo. Stejně jako naprostá většina fejetonů a glos, pro něž se odrazovým můstkem stala nějaká aktualita (publicistické informace, sjezdy a kongresy, nakladatelské plány apod.).

Standardní v *Sociologickém obzoru* konečně nebyly ani recenze a informace, z nichž některé byly psány i na dávno vydaná díla a další na knihy, které autoři chtěli číst, ale v důsledku cenzury a informační bariéry v komunistickém Československu prostě nemohli – informace o vědeckých dílech tak opět sloužily především sociální kritice. Šestnáct Petruskových recenzí pro *Sociologický obzor* žánr alespoň formálně naplňovalo, přinášelo obsahové shrnutí a kritický rozbor aktuálních zahraničních (8) či domácích (8), knižních (7) nebo časopiseckých (9) publikací.¹⁴ I zde však bylo meritum většinou někde jinde. „Recenze“ zahraničních, převážně polských a ruských časopisů ukazovaly, že v těchto zemích přestavba a *glasnost* došly mnohem dál než v Československu, že dochází ke svobodné akademické diskusi nad dříve z ideologických hledisek tabuizovanými tématy a věda, třebaže oficiálně stále marxisticko-leninská, na rozdíl od pozdně normalizačního Československa nabývá svých kritických (a humanistických) funkcí. Naproti tomu recenze domácích knih (Zichových *Sociálních procesů* v 1, 1987, 1; Vaňkova *Slovníku českých a slovenských sociálně politických myslitelů a sociologů* v 1, 1987, 3; Sociologické knihovny v 2, 1988, 3; Vaňkovy edice dokumentů ke vzniku Československa v 2, 1988, 4; a *Bibliografické ročenky československé sociologie* v 3, 1989, 1) a časopisů (2, 1988, 3) ukazovaly myšlenkovou sterilitu a nízkou úroveň tehdejší oficiální české sociologie, vícekrát opsanou heslem „komu dal Bůh ouřad, tomu dal i rozum“ (explicitně např. v 2, 1988, 4). Ani v jednom případě nešlo ovšem o systematickou recenzní činnost, recenze měly spíše charakter sociálně- či vědeckokritických polemik a glos.

Z uvedeného je zřejmé, že Petruskovy texty naplňovaly „alternativní“ charakter *Sociologického obzoru*. Jejich sociologickou relevancí opírající se o rozsáhlou znalost domácí i světové akademické literatury, příležitostně kontrastovanou s neznalostí na straně „oficiálních“ sociologů (např. „Autority našich autorit“

¹⁴ Kvantifikace na základě formálních hledisek, tj. předmětu recenze; „formálním naplněním“ žánru rozumíme popis obsahu a zhodnocení příslušného díla, pokud příslušné vydání nebylo starší pěti let.

v 2, 1988, 3), nešlo popřít. Nešlo však o texty bezvýznamné do akademických žánrů, psané akademickým stylem, diskutující o akademických problémech a určené výlučně akademickým recipientům. Ve srovnání s oficiálním *Sociologickým časopisem* i praktickou nečitelností většiny dobové české sociologické produkce, knižní i jinak publikované, to bylo výjimečné a snad i čtenářsky vítané – autorům se nicméně po listopadovém převratu tento model nepodařilo v širším měřítku prosadit. Všechny podobně koncipované sociologické publikační platformy záhy zanikly nebo se postupně „akademizovaly“ (*S-obzor*, *Sociologické aktuality*, *Biograf*), a i když pár esejů přinesl i *Sociologický časopis* (nebo další vědecká periodika), „vrátily se“ spíše na stránky kulturních revuí nebo i do novin – Petrusek takto publikoval například v *Aule*, *Katolickém týdeníku*, *Respektu* či *Vesmíru*. Aniž bychom to chtěli hodnotit, je samozřejmě otázkou, nad kterou se kromě Petruska pozastavoval kupříkladu P. L. Berger, je-li v rámci standardního akademického provozu sociologie vůbec možné identifikovat a „řešit“ „velká témata“, která umožňovala otevřít právě „alternativa“ [srov. Berger 2003: 178–181].

Dvě ústřední témata Petruskových textů v *Sociologickém obzoru*, totiž aktuální stav společnosti a bídu oficiální české sociologie, přiblížíme hlouběji v následujících oddílech.

Petrusek o společnosti

Zhruba čtyřicet (48 %) Petruskových textů různé délky (i váhy) můžeme považovat za sociologickou analýzu (vybraných aspektů) soudobé české společnosti, výjimečně i za historikosociologické nebo „futurologické“ analýzy.¹⁵ Většina kratších textů přitom vedle konkrétních, dobově významných informací přinášela opakovaná obecná sdělení o nedemokratičnosti a dalších negativních rysech komunistického režimu, negativním vlivu ideologizace na sociální provoz a uměleckou tvorbu, o jejich cenzuře a podobně. Na tom se Petrusek shodl s dikcí většiny dobových samizdatových publikací. Překračoval je nicméně přinejmenším ve dvou aspektech. Jednak v duchu nikdy explicitně nevyrčeného, avšak prakticky široce uplatňovaného předpokladu české sociologie šedesátých let [Voříšek 2012: 208n.] ukazoval, že reálný socialismus je neméně než vývoj západních společností důsledkem modernizačních procesů, jen z důvodů mocenské hegemonie stranických struktur nedisponuje korekčními mechanismy odstraňujícími negativní a patologické formy tohoto vývoje (explicitně zejm. „Pád řádu“ v 1, 1987, 1;

¹⁵ Velkou většinu ostatních textů představovaly rozbor sociologie jakožto vědy, byť někdy rovněž se širší sociální relevancí (budeme se jim věnovat v následujícím oddíle, hranice mezi oběma tématy nejsou ovšem vždy jednoznačné a nelze je absolutizovat), okrajově se objevovaly také texty náležející jiným vědním oblastem (např. „Efekt sv. Jana Kapistráského“ a informace z literární vědy v 1, 1987, 1) nebo obecně zaměřené fejetony („Humanismus abstraktní nebo konkrétní?“ v 1, 1987, 4).

„Proč...“ v 1, 1987, 4¹⁶). Za druhé neméně vytrvale ukazoval, že sovětská a další východoevropské společnosti nejen došly dál v oblasti demokratizace a kritiky stalinistické minulosti než pozdně normalizační Československo (dotud by šlo o obecně známou skutečnost), ale že stojí za to věnovat jim pozornost, protože „Západ není samospasitelný“, má své vlastní problémy a reálněsocialistická zkušenost by mohla a měla být využita při konstrukci lepšího sociálního uspořádání (např. „A jak to bylo dál“ v 2, 1988, 4).

Překračoval-li Petrusek běžné myšlení intelektuálního disentu pozdní „normalizace“, z dosud řečeného by se mohlo zdát, že to bylo díky kontinuitě jeho sociologických ambicí a zkušeností z reformního období let šedesátých. Tedy přesvědčení, že „socialismus je možné proměnit (v neposlední řadě pomocí ‚sociologických prostředků‘) ve snesitelný a konec konců lidský režim“ [Petrusek 2002a: 185], třebaže ve víře v „obrodu“ omezeného následným společenským vývojem. Přinejmenším dva další zdroje by však neměly být pominuty. Petrusek mnohokrát explicitně a svou hloubkou nebagatelně odkazoval k Masarykovi (nejvýrazněji přirozeně ve výročním článku „TGM 50 v našem tisku“ v 1, 1987, 4) nejen jako k brilantnímu rozpoznateli dobových sociálních problémů, ale především jako k etickému vzoru a učiteli. Argumenty, které používal ke kritice socialistických režimů, nebyly jenom sociální a politické povahy, ale vycházely z etické oblasti, podobně jako u samotného Masaryka (např. „Zlo s opačným znaménkem“ a „pozdní recenze“ Robakidzeho v 2, 1988, 1; „Byl Gottwald československým Stalinem?“ v 3, 1989, 1). Na tento vliv, podle Petrusekova pozdějšího vyjádření celoživotně formativní [Petrusek 2012: 164–169],¹⁷ z pochopitelných důvodů neukazovaly jeho starší, oficiálně publikované práce, v samizdatovém *Sociologickém obzoru* se však projevil velice výrazně. Podobně jako zájem o náboženství, s nímž si „vědečtí ateisté“ neuměli poradit (např. „Dvořák vědeckým světovým názorem poměřený“ v 1, 1987, 3; „Zatajený hlavní hrdina“ v 1, 1987, 4) a které naopak podle Petruska mělo trvalou sociální hodnotu („Impuls – ale k čemu?“ v 1, 1987, 3; „Desetiletí duchovní obnovy“ v 1, 1987, 4). Přes svůj zájem o sociální konstruktivismus a dokonce postmoderní sociologické směry zůstal Petrusek přesvědčen, že sociologie je *science des moeurs*, která má nejen právo, ale i povinnost vynášet normativní etické soudy (samozřejmě vedle svých vědeckých úkolů).

Můžeme-li i (mnohé) kratší Petrusekovy texty považovat za závažné kritické analýzy soudobé společnosti, naprostá většina jeho „statí“ měla charakter promyšlených programových textů, v nichž otvíral zásadní sociální otázky – nejen

¹⁶ Úvaha nad vlivem modernizačních procesů se nicméně uplatnila třeba i ve vyložení příležitostném textu, v němž analyzoval změny ve frekvenci křestních jmen („Jak se jmenujeme“ v 1, 1987, 3).

¹⁷ Petrusek se Masarykovi věnoval již ve své nepublikované diplomové práci [Petrusek 1959]; přestože v ní musel svůj obdiv k Masarykovi skrýt za dobově povinný odsudek, její celkové spíše promasarykovské ladění a hluboká znalost Masarykova díla z ní byly zřejmé. Řadu tezí autor ostatně účinně použil nebo rozpracoval později, stejně jako metodické přístupy, o nichž ještě bude řeč níže.

aktuální doby, ale neobyčejně významné i pro budoucnost. Hned v prvním z nich („Společnost feminizovaná nebo femininní?“ v 1, 1987, 1) předestřel později (a na Západě samozřejmě už tenkrát) tak hojně zkoumané pole genderové rovnováhy, ovšem zcela netradičním způsobem: upozorňoval na nebezpečí „přílišné feminizace“ společnosti ne v důsledku vstupu žen do „mužských“ sfér a jejich „maskulinizace“, nýbrž v důsledku krize samotné maskulinity, která byla bez náhrady destruována. V posledním zase v souvislosti s postupným rozkladem východního bloku brojil proti primitivní bagatelizaci levicových myšlenek a zasazoval se o nezbytný dialog s jejich nositeli: „Chceme-li ... dosáhnout v historicky blízké budoucnosti stavu, kdy se pluralita názorů a tolerance skutečně stanou normou politické kultury, musíme být připraveni také na dialog s levicí, někdy dokonce s jejími krajními variantami, tedy vlastně na dialog s ‚postkomunisty‘. Může být příjemný nebo nepříjemný, ale pocity v této věci nehrají valnou roli“ („Post – co vlastně?“ v 3, 1989, 2).

Velice časně rozpoznanou sociální závažnost si uchovaly také kritické úvahy vůči Kuběnovu „moravanství“, proti kterému Petrušek kromě dalšího namítal, že česká společnost bude záhy řešit mnohem závažnější problém, otázku svého vztahu ke Slovákům („Exhibice básníková nebo skutečný problém?“ v 3, 1989, 1). Nebo úvahy o upadající kvalitě stále masovějšího vyššího vzdělání a jejich důsledcích pro společnost, jež nezapříčinovaly zdaleka jen politické a sociální aspekty komunistického režimu, ale nezbytně se projevovaly i ve svobodných společnostech („Průměrnost jako stav a perspektiva“ v 1, 1987, 3). Ať už k těmto otázkám autor dospěl jakkoli – nejčastěji inspirován existující sociologickou literaturou, včetně nejnovější zahraniční, kterou ovšem zásadním způsobem domýšlel a kombinoval s dalšími zdroji –, jednalo se o skutečně „velké otázky“, jejichž relevanci rozpoznal v českém prostředí jako jeden z prvních (ne-li jako vůbec první) a k jejichž řešení přistupoval velice originálním způsobem.

Nebagatelní byly však i další Petruskovy stati, byť věnované „jen“ (ve srovnatelných intelektuálních kruzích relativně obecně sdílenému) odsudku a kritice dobového československého sociálněpolitického uspořádání. Nedostatky reálného socialismu spatřoval v nechtěných důsledcích již zmíněné neuvědomělé „konvergence se Západem“, tedy v podobě absence kontrolních mechanismů modernizace vlastních demokratickým společností, místo nichž se uplatňovala neomezená moc komunistické strany („Ještě jednou o třídách za socialismu“ v 1, 1987, 4; „Teorie sociální exkluze“ v 2, 1988, 2). Důvod spatřoval v samotné podstatě socialistického zřízení, především v nikdy nepřekonaném působení stalinismu („Stalinismus jako historický fakt a sociální fenomén“ a „Stalinismus ve vědě“ v 2, 1988, 1). Na rozdíl od dobových „revizionistů“, kteří se i v Sovětském svazu (ale stále ještě nikoli v Československu) na Stalinovu epochu dívali kriticky a naopak důsledně exkulpovali Lenina [srov. např. Volkogonov 1989], si ovšem uvědomoval, že stalinistický systém zavedl už velký revolucionář, třebaže nikoli ve všech důsledcích, a soudil, že tvoří nejhlubší podstatu komunistického vládnutí.

Petrusek byl však současně kritický i k opozičním alternativám, neboť si uvědomoval nejen jejich mizivý rozsah a ohlas v české společnosti, ale i časté zakotvení v „reálném socialismu à rebours“. Namísto skutečné názorové plurality, která by reagovala na aktuální sociální potřeby, se i protikomunistická opozice uchýlovala ke statickému pohledu na společnost v duchu rozvrstvení „my – mlčící většina – oni“ („Několik sociologických poznámek o potřebě programu“ v 3, 1989, 1). Řešením však podle Petruska nebylo ani technokratické, v části vládnoucích i opozičních kruhů rozšířené spoléhání na „automatické“ sociální procesy typu působení „neviditelné ruky trhu“ (tamtéž a „Společnosti retardovaného času“ v 1, 1987, 2). Petrusek po vzoru Masaryka soudil, že „základní problém každého programu spočívá v jeho dimenzi mravní. Jinak budeme opakovat tutéž chybu, kterou udělali marxisté a kterou znovu a znovu opakují všichni novodobí mesianisté – nejprve změníme poměry, nejprve vyřešíme ekonomiku, nejprve lidem dáme najíst, nejprve dáme lidem auta a videa, nejprve doženeme svět v ekonomických parametrech a to ostatní se přidá samo. Nepřidá.“ („Několik sociologických poznámek o potřebě programu“ v 3, 1989, 1)

Význam Petruskových sociálněkritických článků a vydávání samizdatového *Sociologického obzoru* vůbec může být zlehčován představou, že jeho autoři jednoduše „chytili vítr“ a jako jedni z prvních v Československu reagovali na změnu kurzu sovětského vedení, která byla i hlavní příčinou pozdějšího listopadového převratu [srov. Pullmann 2011]. I když této argumentaci nahrává relativně pozdní vznik časopisu, je sotva udržitelná. Především proto, že vlastnímu *Sociologickému obzoru* předcházela Petruskova konceptualizace alternativní sociologie, která měla starší původ a současně byla jednoznačně jeho „teoretickou anticipací“. Za druhé z toho důvodu, že ideové zdroje Petruskových článků zřetelně přesahovaly znalost „perestrojového diskursu“, ale i „vzpomínky“ na tradici reformistické české sociologie šedesátých let, a dokonce vynikající orientaci v soudobé západní sociologické literatuře. Autoři *Sociologického obzoru* ze všech těchto zdrojů vycházeli, kombinovali je, a současně k nim přidávali další – v Petruskově případě zejména Masaryka a sociologicky poučenou angažovanou esejistiku. Výsledkem se staly myšlenkově závažné texty, které zásadní měrou překračovaly nejen dobový samizdatový diskurs, ale i velkou část toho, co se „vešlo“ do ranku sociologických úvah ve svobodném světě.

Poznání společnosti mělo podle Petruska vycházet nejen z vlastní sociologie a její tradice, ale také z filosofie, (sociální) psychologie, historie, antropologie a dalších věd [Petrusek 1986a, srov. Petrusek 1992a: zejm. 207–209]. „Neskromnost“ tohoto přístupu odkazovala opět k Masarykovi, třebaže bez jeho (a dobového) obsedantního zájmu o klasifikaci věd, a projevila se nejen opakovanými exkurzemi mimo oblast sociologie [naposledy Petrusek 2011b], ale právě i způsobem analýzy sociokulturního dění či vývoje, který zprostředkoval *Sociologický obzor*.

Petrusek o sociologii

Druhým, jen o málo slaběji zastoupeným tématem Petruskových textů byla kritika oficiální československé sociologie prostřednictvím jejího srovnání s dobovou západní, ale i polskou a sovětskou sociologií nebo se stavem disciplíny ve druhé polovině šedesátých let. „Srovnání nesrovnatelného“ bylo věnováno již několik drobnějších textů v prvním čísle *Sociologického obzoru* (1, 1987, 1), aby postupně vykryštalizovaly hlavní nedostatky v podobě čirého marxisticko-leninského dogmatismu, neznalosti aktuálních světových trendů a neschopnosti připravit, provést a analyzovat jakýkoli sociologický výzkum či podat jakoukoli relevantní výpověď o společnosti. To vše v důsledku hegemonie vědecky zcela impotentních „normalizátorů“, kteří omezovali možnosti i těch málo vědecky plodných badatelů, kteří na ústředních pracovištích mohli zůstat. Petrussek na toto téma napsal zhruba 33 textů (40 % své tvorby pro *Sociologický obzor*), včetně podstatného podílu na jednom z tematických čísel, věnovaném právě dané problematice (2, 1988, 3). V tomto smyslu byl *Sociologický obzor* orientován také „dovnitř“ sociologické obce, i když negativní výpovědi o československé sociologii „normalizačního“ období a jejích výsledcích měly i širší výpovědní hodnotu a editoři časopisu se zřejmě snažili, aby tato „vědecká sebestřednost“ v časopise nepřevládala.

Jednoznačná byla Petruskova identifikace hlavního viníka: byl jím „externí normalizátor“ a později vedoucí katedry marxisticko-leninské sociologie a děkan pražské filosofické fakulty Antonín Vaňek.¹⁸ Jednak proto, že sepsal „kádrováký“ a vůči reformistickým sociologům šedesátých let velmi nelichotivý *Slovník českých a slovenských sociálně politických myslitelů a sociologů* [Vaňek 1986], který Petrussek s Alanem podrobili rozsáhlé kritice („Ourační Slovník sociologů...“ v 1, 1988, 3) a k němuž se první uvedený ještě několikrát vrátil („Ostuda na pokračování“ v 2, 1988, 2; přeneseně i „O historickém vědomí“ v 2, 1988, 4). Za druhé proto, že jeho pojetí výuky sociologie se na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let stalo normativem na všech univerzitních katedrách („Několik poznámek o vysokoškolské výuce sociologie“ v 2, 1988, 3; srov. také „Nesolidnost, neschopnost nebo zlá vůle?“ v 1, 1987, 2 aj.). A konečně jako zosobnění „normalizačních hegemonů“, protože Vaňkova akademická neschopnost, neznalost jazyků a publikační inkompetence byly „odměněny“ nejvyššími (akademickými) posty a vyznamenáními.

Byl v tom nicméně nepochybně i kus uražené ješitnosti. Vaňkův definitivní přechod na filosofickou fakultu vedl k Petruskovu vyhazovu a Petrussek proto Vaňka stíhal kritikou i později [Petrusek 2009, 2011c], a dokonce se kvůli němu na chvíli zapletl do konspirační hry s komunistickou Státní bezpečností [Volná 2012: 239]. Lidsky a namnoze i věcně ospravedlnitelné emoce nejsou ovšem dobrým rádcem: jakkoli nechceme Vaňka nijak hájit, ani jako osobnost, ani jako vědce,

¹⁸ Vaňek byl natolik často (explicitně i implicitně) zmiňovaným „zloduchem“, že Petrussek ve zcela jinak orientovaném textu sebeironicky psal, že „ďáblem na filosofické fakultě“ tentokrát opravdu myslí někoho, resp. něco jiného („Ďábel na filosofické fakultě“ v 3, 1989, 1).

a můžeme se naopak ztotožnit s velkou většinou Petruskovy kritiky, je přinejmenším velmi sporné, byl-li její ústřední objekt největším škůdcem české sociologie sedmdesátých a osmdesátých let, jak to implikoval *Sociologický obzor*. Vaňkova reálná moc totiž nesahala ani na brněnskou fakultu [Možný 2004] a tím menší byl jeho vliv na jiná sociologická pracoviště, kde se obdobným způsobem „činili“ zase jiní tzv. normalizátoři. I když tedy Petruskovy „vaňkologické“ texty zůstávají důležitým pramenem pro poznání reálného stavu (části) české sociologie sedmdesátých a osmdesátých let, nelze jim přiznat obecnou výpovědní hodnotu.

O komplexní popsání (bídy) oficiální české sociologie se pokusily články již zmíněného tematického čísla, do kterého Petrusek (kromě úvodu) přispěl rozбором Sociologické knihovny nakladatelství Svoboda, výběrovou obsahovou analýzou *Sociologického časopisu* a změn v personálním složení jeho redakční rady, to vše ve srovnání s druhou polovinou šedesátých let (stejně jako v dalším textu o akademících a členech korespondentech ČSAV), dále kritickou informací o učebních plánech a výuce sociologie na vysokých školách, obsahovým rozбором dostupných učebnic sociologie a kvantitativním přehledem citovanosti českých autorů v *Sociologickém časopise*. Není přitom bez zajímavosti, že právě v tomto souboru textů Petrusek na stránkách *Sociologického obzoru* nejhojněji uplatnil kvantitativní metodologii, třebaže převážně jen v podobě jednoduchých frekvenčních analýz – jakoby tím chtěl ukázat, že si je vědom svého zaujatého vztahu k dobové „vědecké elitě“ a z něj vyplývajícího aprioristického hodnocení, které sám chtěl korigovat důsledně objektivistickým přístupem. Svědčilo by pro to možná i to, že obdobně o rok později zpracoval také bibliografickou ročenku československé sociologie („Užitečné ale...“ v 3, 1989, 1), nad níž teprve po provedeném rozboru konstatoval, že „tři pětiny, tedy rozhodně více než polovina excerpaných titulů nemá se sociologií zhola nebo téměř nic společného, snad pouze jedinou věc – že ji ve veřejnosti permanentně kompromituje“. Nezůstal ovšem jen u kritiky, ale pokusil se rovněž alespoň v základních bodech načrtnout program nezbytné metateoretické sebereflexe oboru („Jiná sociologie“ v 3, 1989, 2), stejně jako oficiální návrh relevantnější ediční politiky [Alan 2011: 5].

V této souvislosti je ostatně třeba říci, že postavení Miloslava Petruska, Josefa Alana a dalších proskribovaných nebo „problematických“ sociologů v tehdejší české sociologické obci nebylo v žádném případě jednoznačné. I když se sami stavěli na stranu disentu, který rozhodně odmítal oficiální špičky normalizační marxisticko-leninské sociologie, třeba právě prostřednictvím *Sociologického obzoru* [srov. také Alan 1982–83], zároveň se snažili o udržení svého místa či prosazení a publikaci v oboru prostřednictvím „šedé zóny“ různých resortních pracovišť a neformálních osobních vazeb [srov. Čákr 1993; Havlová, Sedláček 2004] a současně okrajově participovali i na oficiální sociologické sféře, reprezentované ústředními akademickými pracovišti a sociologickou společností. Jednoznačné (natožpak dlouhodobé) personální vymezení vzájemně oddělených sfér oficiální, „hraniční“ a disidentské (případně exilové) sociologie, o které se pokusili například Ladislav Prokůpek [2002] nebo Pavel Machonín [2004], je sotva udržitelné. S výjimkou nemnoha hegemonických „architektů normalizace“ šlo spíše o vzá-

jemně se prolínající diskursy, do nichž jednotliví autoři v různé míře (a s různou mírou angažovanosti) vstupovali.¹⁹ Důvody této skutečnosti jsou přitom mnohočetné. Na tomto místě budiž řečeno jen tolik, že mezi ně patřila rovněž trvalá snaha „alternativních“ sociologů o kvalitativní pozdvihnutí české sociologie – realizovaná také prostřednictvím kritiky jejích dobových hegemonů.

I když Petruskovy texty ze „sociologie sociologie“ na stránkách *Sociologického obzoru* z hlediska obsahu a použitých metod nepatří ani mezi jeho vrcholná díla, ani mezi to nejlepší, co časopis přinesl, a lze jim vytknout rovněž již zmíněnou „personální neobjektivnost“, nelze jim naopak upřít zásadní starost o prospěch oboru a jeho budoucích praktikantů. Petrusek ji projevil především svými věcnými rozbory dostupných sociologických učebnic a výuky sociologie vůbec, v nichž nešetřil ani své někdejší působení na filosofické fakultě (zejm. „Z čeho studují adepti sociologické vědy“ v 2, 1988, 3), a stejně tak aktivní snahou situaci změnit – ať už oficiální cestou, nebo alespoň prostřednictvím informací o zahraničním odborném úsilí a dalšími podněty, které distribuoval v rámci samizdatového časopisu a jinými neoficiálními kanály. Sociologie ovšem neměla být do sebe uzavřenou akademickou disciplínou, nýbrž zdrojem aktivistických postojů, a vypovídala-li už sama o sobě, pak proto „aby tím přispěla k lepšímu sebezpoznání společnosti jako celku“ („Sociologie jako zrcadlo společnosti“ v 2, 1988, 3).

Budiž zde ještě upozorněno na Petruskův vztah k sociologickému „kánonu“.²⁰ Mohlo by se totiž zdát, že výkladová svoboda a originalita uplatněná v textech *Sociologického obzoru* vycházela (také) ze skutečnosti, že autor v tomto období necítil potřebu respektovat pevně daný „kánon“ oborových autorit, zatímco dříve a později tak musil činit kvůli své akademické legitimizaci. Této interpretaci by nahrávala jak skutečnost, že Petrusek a vlastně téměř všichni čeští sociologové šedesátých let byli v této vědě samouky, kteří vystudovali jiné obory a se sociologií se seznámovali „za pochodu“, tak Petruskův raný ponor do sociometrie a snaha o její důkladné metodologické a „technické“ ukotvení. Druhý příklad, možná opravdu přímo související s počátky akademické kariéry, je nicméně výjimkou pravidlo nepotvrzující. Na počátku své vědecké práce, jenž zde může dokumentovat Petruskova práce diplomová [Petusek 1959], autor rozhodně žádným kánonem svázán nebyl – v českém prostředí tehdy ostatně ani nebyl znám. Autor proto plodně kombinoval Masaryka a jeho starší interprety i oponenty se západní marxistickou filosofií, později k tomu natrvalo přibyla hluboká znalost rovněž nekanonické „revizionistické“ sociální filosofie a sociologie polské

¹⁹ Výjimky samozřejmě existovaly i na druhé straně „oborového kontinua“: několik málo sociologů ze šedesátých let nepřekračovalo oblast disentu (Jaroslav Klofáč, Jiřina Šiklová). Úplná distance od oficiální i „polooficiální“ sociologie normalizačního období byla ovšem typičtější pro některé „pozůstalé“ po starší tradici předmarxistické české sociologie, ani v těchto případech však nebyla všeobecná [k obojímu srov. Musil 2011; Nešpor 2008].

²⁰ Vznik „kánonu klasiků“ v padesátých letech 20. století a jeho pozdější kritiky se od devadesátých let staly předmětem rozsáhlého výzkumu a diskusí; aktuální shrnutí přináší např. Kilias [2012: 91–120].

[srov. Jungmann, Petrusek 1965]. K mnohem širšímu než jen „kanonickému“ poli autorit Petrusek odkazoval i během svého učitelského působení v sedmdesátých letech [Petrusek 1979: 157–162], ačkoli právě tehdy byl omezen nejen oborovými hledisky, ale i oficiální ideologií, nejcharakterističtěji ve „vítkovickém“ Úvodu, v němž vymezil předmět svého zájmu: „Obecná sociologie není totéž co obecná sociologická teorie, ... (je jejím – pozn. aut.) absolutně nezbytným předpokladem“ [Petrusek 1986a: 3, 5].

Závěrem

Samizdatový *Sociologický obzor* a tři roky jeho vydávání zaujímají specifické místo v biografii i bibliografii Miloslava Petruska. V samizdatovém časopise měl jako autor patrně největší možnost (na jednom místě) rozpráhnout své myslitelské úsilí, respektive jeho publikační výstupy tematicky i žánrově a pro *Sociologický obzor* vzniklo asi nejvíc jeho textů. Nejen pokud jde o rozsah publikovaný v rámci konkrétního periodika (v tom by *Sociologickému obzoru* patrně mohl konkurovat *Sociologický časopis*), ale i pokud jde o časové období: nikdy předtím ani nikdy později Petrusek zřejmě nepsal tak intenzivně. Ještě zajímavější je však obsahová stránka těchto esejů, úvah a glos. Ačkoli se sám jejich autor považoval spíše za učitele a interpreta, pokorného „oslavovatele jiných“, a značnou částí sociologické obce byl chápán především jako vynikající znalec české i světové sociologie, pro jeho články v samizdatovém sociologickém časopise to rozhodně neplatí. V tomto textu jsme doložili intuitivní tvrzení Jiřího Večerníka, že „tehdy ... přece jen častěji psal o společnosti než o sociologii. Pak už to bylo zase naopak, čehož jsem litoval“ [Illner, Večerník, Nešpor 2012: 610].

Litost to byla zjevně oprávněná, protože nejen že Petruskovy články o společnosti v *Sociologickém obzoru* početně převážily ty věnované oboru, ale byly také obsáhlejší, inovativnější, argumentačně promyšlenější a – subjektivně hodnoceno – lepší. V řadě z nich otevřel zcela nová výzkumná a interpretační pole, jejichž společenská významnost je často dodnes nezpochybnitelná, přičemž aplikoval vlastní neotřelé a velice inspirativní přístupy. Ať už vycházel z kvantitativní, či kvalitativní metodologie (obojí spíše výjimečně), nebo z „intelektuálních reflexí“ společenského vědomí, celého korpusu existující literatury a „sociologické tradice“, jeho esejistická zamyšlení dokázala postřehnout určující aktéry, instituce a procesy, identifikovat je jako komponenty sociální struktury a vývoje. Do jisté míry se přitom nabízí srovnání s Ullrichovou komponentální metodou [Ullrich 1932; Výbor b.d.: zejm. část 2 a 3], kterou Petrusek jako jeden z mála podle osobního sdělení znal a přednášel. Jeho vlastní pramenné zdroje však byly odlišné a interpretační přístup slaběji metodicky ukotvený. Větší podobnost můžeme shledávat s Masarykem, jehož esejistické a angažované psaní o společnosti, které současně dokázalo – často i prostřednictvím reflexí uměleckých, především literárních děl – identifikovat ústřední dobové tendence, Petruska trvale oslovovalo a bylo mu vzorem, stejně jako Masarykovo etické, v podstatě normativní hledis-

ko, které bylo charakterizováno takto: „možno charakterisovati českou sociologií tak, že vedle přísné vědecké práce měla blízký vztah k praktickému životu a sklon působiti na něj ve smyslu zvýšení jeho ethických hodnot... Vytěžujíc citově slovanský prvek naší povahy, staví se k sociální skutečnosti nejen se stanoviska chladně vědeckého, nýbrž i citově podloženého a ethicky zušlechtěného.“ [Machotka, Ullrich 1928: 57]

Přestože Petrusek prostřednictvím *Sociologického obzoru* uplatňoval a prosazoval své pojetí „alternativní“ sociologie, k jeho většímu rozšíření nedošlo, a to ani po listopadovém převratu. Vinu na tom měla nejen „zcela nekrizová“ kontinuita velké většiny české sociologické obce a jejích institucí [Petrusek 2002b], ale nepochybně i sám autor, který obecně volil spíše nekonfrontační postoje²¹ a dal přednost jiným angažmá. Petruskův význam pro českou sociologii a její poznání společnosti toto tvrzení nijak nesnižuje, a konec konců se mu ani nelze příliš divit. Jiné strategie by patrně vedly k radikálně odlišným výsledkům, ostatně nejen hypotetickým, a Miloslav Petrusek by ani v posledních dvou dekadách svého života nezískal dlouho mu odpírání a přitom zcela zasloužená ocenění své práce – ani by se jí nedostalo takového ohlasu. Zvolená životní trajektorie po roce 1989 svědčí o tom, že Petrusek velmi dobře věděl, v jaké společnosti a jak chce působit – což ostatně potvrzuje jeho charakteristiku jako vynikajícího, třebaže v tomto období již namnoze implicitního analytika sociálního provozu a jeho *path dependencies*.

ZDENĚK R. NEŠPOR je sociolog a historik, vedoucí vědecký pracovník Sociologického ústavu AV ČR a docent Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze. V letech 2009–2012 byl předsedou hodnotícího panelu pro historii a archeologii Grantové agentury ČR. Věnuje se především studiu českých náboženských a církevních dějin v evropském kontextu v období od 18. století do současnosti, k tomu si přibírá další témata z historie, sociologie a sociální antropologie, resp. jejich dějin, teorie a metodologie. Je autorem dvou set odborných statí a spolu/autorem či editorem dvaceti knih. V poslední době vydal knihy *Náboženství v 19. století* (Scriptorium, Praha 2010; s kolektivem), *Příliš slábi ve víře* (Kalich, Praha 2010) a *Republika sociologů* (Scriptorium, Praha 2011) a vedl tým, který zpracoval *Slovník českých sociologů* (Academia, Praha 2013).

Literatura

- Alan, J. 1982–83. „Téze k úvahám o přístupu sociologie k realitě.“ Pp. 40–50 in M. Flek (ed.). *Metodologické problémy společenskovědního výzkumu budoucnosti. Sborník statí*. Praha: Sportpropag.
- Alan, J. 1989. *Etapy života očima sociologie*. Praha: Panorama.
- Alan, J. 2011. „Prof. Milan Petrusek (v mém životě).“ *Biograf* 56: 3–6.

²¹ Výjimku tvoří především texty Petruska [1992a, 1993b, 2009] nikoli náhodou publikované mimo standardní akademické časopisy.

- Alan, J., M. Petrusek. 1995. „Končíme, zavíráme!“ *S-Obzor* 4 (4): 3–4.
- Alan, J., M. Petrusek. 1996. *Sociologie, literatura a politika. Literatura jako sociologické sdělení*. Praha: Karolinum.
- Berger, P. L. 2003. „Co se to stalo sociologii?“ Pp. 177–182 in P. L. Berger. *Pozvání do sociologie*. Brno: Barrister & Principal.
- Čakrt, M. 1993. „Sociologické renesance: bída i lesk minulosti.“ *S-obzor* 2 (2): 77–80.
- Havlová, J., O. Sedláček. 2004. „Sociologie práce a průmyslu v letech 1965–1989.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 40: 651–664.
- Illner, M., J. Večerník, Z. R. Nešpor. 2012. „Zemřel Miloslav Petrusek.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 48: 607–611.
- Janák, D. 2011. „Autorská a tematická struktura Sociologické revue. Příspěvek k sociologickému rozboru dějin české sociologie.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 47: 991–1016.
- Jungmann, B., M. Petrusek. 1965. „K problematice sociologie průmyslu a průmyslového podniku.“ Pp. 172–241 in *Sociologie a vědecký komunismus* 65. (Vědecké informace Ústavu marxismu leninismu pro vysoké školy 65/5). Praha: Ústav marxismu leninismu pro vysoké školy.
- Kilias, J. 2012. *Jak socjologowie opowiadali o socjologii. Dwa studia*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Linhart, J., A. Vodáková (ved. red. skup.), P. Klener (ed.). 1996. *Velký sociologický slovník*. Praha: Karolinum.
- Machonin, P. 2004. „K sociologii v období normalizace.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 40: 643–650.
- Machotka, O., Z. Ullrich. 1928. *Sociologie v moderním životě. Směry, organisace, úkoly*. Praha: Orbis.
- Masaryk, T. G. 1884. *O studiu děl básnických*. Praha: J. Otto.
- Masaryk, T. G. 1934. *Moderní člověk a náboženství*. Praha: J. Laichter.
- Merton, R. K. 1970. „Efekt sv. Matouše ve vědě. Úvaha o systémech odměn a komunikací ve vědě.“ *Sociologický časopis* 6: 121–132.
- Možný, I. 1983. *Rodina vysokoškolsky vzdělaných partnerů*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně.
- Možný, I. 2004. „Brněnská anomálie? Brněnská sociologie 1963 až 1989 – subjektivní historie.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 40: 609–622.
- Musil, J. 2011. „Poslední ročník studentů sociologie po únoru 1948.“ *Lidé města* 13: 373–396.
- Nešpor, Z. R. 2008. „Znovuzaložení Společnosti pro sociální bádání v 90. letech 20. století.“ *Lidé města* 10: 37–69.
- Nešpor, Z. R. 2012. „Kdo jsou (a co o sobě chtějí říct) současní čeští sociologové.“ *Data a výzkum – SDA Info* 6 (1): 77–94.
- Nešpor, Z. R. 2013. „Předmluva.“ Pp. 7–10 in Z. R. Nešpor a kol.: *Slovník českých sociologů*. Praha: Academia.
- Nešpor, Z. R., A. Kopecká (eds.). 2011. *Edice českých sociologických časopisů*. Praha: Sociologický ústav AV ČR / MathAn.
- Nový, L. 1989. *Životní dráha jako sociologický problém*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně.
- Petrusek, M. 1959. *Světový názor T. G. Masaryka*. Rkp., diplomová práce na FF Brněnské university.
- Petrusek, M. 1964. „Sociometrie J. L. Morena.“ Pp. 51–107 in *Sborník prací Pedagogického institutu v Gottwaldově*. Gottwaldov: Pedagogický institut.
- Petrusek, M. 1969a. *Sociometrie. Teorie, metoda, techniky*. Praha: Svoboda.
- Petrusek, M. 1969b. „Sociální kontakty a socioprefereční orientace.“ Pp. 401–422 in P. Machonin a kol. *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace*. Bratislava: Epona.

- Petrusek, M. 1979. *Úvod do studia sociologie I*. Praha: SPN.
- Petrusek, M. 1986a. *Úvod do obecné sociologie I.–II.* Ostrava: Vítkovické železářny Klementa Gottwalda.
- Petrusek, M. (pseud. Petr Grňa). 1986b. *Alternativa. Úvahy o postavení sociologie v nealternativní společnosti*. Smz.
- Petrusek, M. (pseud. Jan Polehňa). 1988. „Z čeho studují adeпти sociologické vědy.“ *Sociologický obzor* 2 (3): 54–59.
- Petrusek, M. 1992a. *Alternativní sociologie*. Praha: Klub osvobozeného samizdatu.
- Petrusek, M. (pseud. K. H.). 1992b. „Kdo je František Havlíček, aneb Je nám třeba i dnes pokrývačů?“ *S-Obzor* 1 (1): 50–52.
- Petrusek, M. 1993a. *Teorie a metoda v moderní sociologii*. Praha: Karolinum.
- Petrusek, M. 1993b. „Arogance amatéra.“ *Sociologické aktuality* 4 (7–8): 23–27.
- Petrusek, M. 1994. „TGM. Sociologie mezi vědou a uměním.“ *S-Obzor* 3 (1): 5–17.
- Petrusek, M. 2002a. „Peripetie Masarykovy české sociologické společnosti (nejen v letech 1989–2002).“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 38: 184–189.
- Petrusek, M. 2002b. „Poučení ze zcela nekrizového vývoje české sociologie let 1989–2001.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 38: 7–16.
- Petrusek, M. 2006. *Společnosti pozdní doby*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Petrusek, M. 2009. „Otevřeně a bez skrupulí.“ *Forum, Časopis Univerzity Karlovy* 3: 24–27.
- Petrusek, M. 2011a. *České sociální vědy v exilu*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Petrusek, M. 2011b. „Existencialismus a sociologie: velké mínění a pozdní setkávání.“ *Lidé města* 13 (3): 339–372.
- Petrusek, M. (pseud. Milan Skalka). 2011c. *Groteska aneb Co naděláš? Ze života a díla docenta doktora Antonína Káněte doktora věd*. Praha: vl. n.
- Petrusek, M. 2012. „Z mého života. Zamyšlení nad jedním lidským osudem a osudy jednoho vědního oboru.“ Pp. 161–174 in J. Fiala (ed.). *Miloslav Petrusek: Společnost a kultura. Sociologické úvahy a eseje*. (Knihovna Ceny Nadace Dagmar a Václava Havlových Vize 97, sv. 14). Praha: Malovaný kraj.
- Petrusek, M., N. P. Narbut (eds.). 2003. *T. G. Masarik: filosofija – sociologija – politika. Izbrannyje teksty*. Moskva: Rossijskij univerzitet Družby narodov.
- Petrusek, M. a kolektiv. 2011. *Dějiny sociologie*. Praha: Grada.
- Petrusek, M., J. Balon. 2011. *Společnost naší doby*. Praha: Academia.
- Prokúpek, L. 2002. „Normalizace Ústavu po filosofii a sociologii ČSAV.“ Pp. 201–217 in A. Kostlán (ed.). *Věda v Československu v období normalizace (1970–1975)*. Praha: VCDV.
- Pullmann, M. 2011. *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*. Praha: Scriptorium.
- Slejška, D. 1965. *Sociometrické studie*. Praha: Vojensko-politická akademie Klementa Gottwalda.
- Strmiska, Z., M. Petrusek, J. L. Fischer (eds.). 1970. *Malý sociologický slovník*. Praha: Svoboda.
- Ullrich, Z. 1932. „Komponentální metoda a studium venkova.“ *Sociální problémy* 2: 370–403.
- Vaněk, A. 1986. *Slovník českých a slovenských sociálně politických myslitelů a sociologů. Autoři – časopisy – instituce – společnosti. 1848–1980*. Praha: Univerzita Karlova.
- Volkogonov, D. 1989. *Triumf i tragedija. Političeskij portret J. V. Stalina I/1 – II/2*. Moskva: Novosti.
- Volná, K. 2012. „Fakulta v moci StB? Učitelé a studenti v interakci se Státní bezpečností.“ Pp. 237–269 in J. Jareš, M. Spurný, K. Volná a kol. *Náměstí Krasnoarmějců 2. Učitelé a studenti Filozofické fakulty UK v období normalizace*. Praha: FF UK / Togga.
- Voříšek, M. 2012. *The Reform Generation. 1960s Czechoslovak Sociology in a Comparative Perspective*. Praha: Kalich.

- Voříšek, M. 2013. „Petrusek Miloslav.“ Pp. 302–308 in Z. R. Nešpor a kol.: *Slovník českých sociologů*. Praha: Academia.
- Výbor. b.d. (mezi 1946–48). *Výbor z povinné literatury pro I. stání zkoušku na VŠPS obor Sociologie*. Praha: VŠPS.